

Мақсат ӘЛІПХАН

филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан,
Қазақстан (maksat.alipkhan@ayu.edu.kz) ORCID: 0000-0001-6867-2709

АБАЙДАҒЫ ТОЛЫҚ АДАМ ТАНЫМЫ – М.МЫРЗАХМЕТҰЛЫНЫҢ ҒЫЛЫМДАҒЫ ЗОР ЖАҒАЛЫҒЫ*

Аңдатпа

Абай шығармаларын кешенді де кең түрде қарастырып тану М.Әуезов зерттеулерінен басталады. Адам мен өмір және заман жайлы жырлаған ақын ойының өзегі – адамгершілік. Осыны аса білгірлікпен айқындаған – М.Әуезов болса, ақындағы бұл адамгершілік танымның жүйесі мен желісін тауып танытқан – М.Мырзахметұлы. Адам жаратылысының артықшылығы – ақылы болса, адам өмірінің мәні мен мазмұны – танып білу. Ал танып білу барысында мән мен құбылыс категорияларының алатын орны орасан зор. М. Мырзахметұлы ұзақ жылдар іздене жүріп мән-мазмұны мен төркін-тегін айқындап берген Толық адам танымы – Абай жырлаған адамгершілік ілімнің алғаш танылып көрінуі, яғни құбылысы іспетті. «Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек» иесі – толық адам болса, осы ақын армандаған толық адамның адамгершілік әлемі тағы да М. Мырзахметұлы айқындаған жәуанмәртлік, имани гүл танымдары арқылы ашыла түседі. Адам жаратылысы – тән (қайрат), жан (жүрек), ақыл арқылы түгелденіп, оның өзіне ғана тән адамгершілігі – ақыл мен жүректен шығатын қасиеттер арқылы қалыптасады. Яғни нағыз адамгершілік – ақыл, әділет, рақым қасиеттерін қамтитын жәуанмәртлік арқылы жетіледі. Және осы адамгершілік қасиеттің биік шыңы – имани гүл-үш сүю. Ал Абай шығармаларындағы имани гүл – Алланы, адамзатты, әділетті сүю. Толық адам танымы – Абай жырлаған адамгершілік ілімнің сырт құбылысы болса, имани гүл-үш сүю – оның ішкі мәні мен өзегі.

Мақалада Абайдағы адамгершілік ілімнің М. Мырзахметұлы зерттеп айқындаған, ғылым игілігіне айналдырған жүйесі мен желісі, танымдық, тағылымдық мазмұн, мәні баяндалған.

Кілт сөздер: М. Әуезов, Абай, мораль философиясы, М. Мырзахметұлы, толық адам, жәуанмәртлік, имани гүл.

---

* Келген күні: 21 ақпан 2022 ж. – Қабылданған күні: 7 маусым 2022 ж.

Geliş Tarihi: 21 Şubat 2022 – Kabul Tarihi: 7 Haziran 2022

Date of Arrival: 21 February 2022 – Date of Acceptance: 7 June 2022

Поступило в редакцию: 21 февраль 2022 г. – Принято в номер: 7 июнь 2022 г.

Maksat ALIPKHAN

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan,
(maksat.alipkhan@ayu.edu.kz) ORCID: 0000-0001-6867-2709

**ABAI'S DOCTRINE ABOUT THE PERFECT MAN IS A HUGE
CONTRIBUTION TO THE SCIENCE OF ABAI STUDIES BY
M.MYRZAKHMETULY**

Abstract

A comprehensive and broad study of Abay's work begins with the research of M. Auezov. The essence of the poet's thoughts about man, about life and time is morality. If M. Auezov identified this problem, then M. Myrzakhmetuly found the system and essence of moral knowledge in the poet's work. The advantage and property of human nature lies in its reason and the meaning of human life is knowledge. And the role of the categories of essence and phenomena in the process of cognition is enormous. The category and knowledge of the perfect man of Abai, introduced into scientific circulation by M. Myrzakhmetuly, is the phenomenon of moral teaching in the work of Abai. If the owner of "Hot energy (ystyk kayrat), radiant mind (nyrly akyl), hot heart (zhyly zhurek)" is a perfect person, then the moral world of this perfect person is revealed by the teachings of zhauanmartlik (the basis of morality) and imani gul (the essence of morality), certain by M. Myrzakhmetuly. The nature of a person is formed by the body (strength), soul (heart), mind, and his unique, sacred morality is formed by qualities emanating from the mind and heart. That is, true morality is achieved through zhauanmartlik, which includes the qualities of intelligence, justice and mercy. And the highest peak of this moral quality is imani gul - three loves. And the three loves in the works of Abai are love for God, for man and justice. The doctrine of the perfect man is an external phenomenon of the moral teaching sung by Abay, and love (three loves) is its inner essence and core.

The article describes the system and deep content of the moral teachings of Abay, which were studied and identified by M. Myrzakhmetuly.

Keywords: M.Auezov, Abai, philosophy of morality, M.Myrzakhmetuly, perfect man, basis of morality, essence of morality.

Кіріспе

М.Мырзахметұлы – «Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары» [1] атты іргелі зеттеу еңбегін жазып, өз тарапынан да абайтану ғылымына аса елеулі үлес қосқан ғалым. Абайтану проблемаларын М. Әуезовтің ғылыми жетістіктерімен байланыстыра танытуда зор білгірлік бар. Көкжиектің кеңдігі биіктеу тұстан қарағанда алыстай түсіп көрінеді. «Құласаң, нардан құла» дегендей, Абайды М. Әуезов ізденісінің ізімен жүріп отырып тану оқырманды

дұрыс жолға салады, ақынды ақиқат болмысымен тануға жеткізеді. Енді алдымызда осы Абай шығармашылығы туралы М. Әуезов қорытып айтқан пайымдау, ой-пікірлерден М. Мырзахметұлы нендей өзекті желіні таныды, өз тарапынан қандай ой түйді деген мәселе тұрады. М. Мырзахметұлы анықтағандай, М. Әуезов ең әуелі Абай шығармаларында мораль философиясының алар орны аса елеулі екенін айқындаған және ғұлама ғалым бұл мәселеге алдыңғы туындыларымен бірге, кейінгі зерттеулерінде де «ерекше мән бере қараған». Екіншіден, Абай шығармаларындағы мораль философиясына қатысты ойларды сөз еткенде, М. Әуезов мұны ақын шығармаларына қатысты өзі арнайы қолданған «Нравственная личность» мәселесімен «тікелей бірлікте, байланыста алып қарастырған». Үшіншіден, М. Мырзахметұлы айқындап танытқандай, М. Әуезов – Абай шығармаларындағы мораль философиясына қатысты ой, танымның жүйелі де желілі болып келетінін білген және ол үнемі ақындағы мұндай жүйелі танымды «Нравственная личность» мәселесімен байланыстыра түйіндеп отырған. Нәтижесінде, М. Мырзахметұлы М. Әуезовтің өрелі ізденісін бағыт-бағдар ету арқылы өз тарапынан Абайдағы «Толық адам» атты жаңа танымды ғылыми айналымға енгізген. Абай шығармаларындағы күретамыр мәселені осылайша мораль философиясымен тығыз бірлікте алып қарастырған М. Әуезов те, ғажап білгір, керемет көреген тұлға болса, ақын шығармаларындағы адамгершілік ілімін терең төркін, желілі жүйе, ақиқат мән-мазмұнымен танытып берген М. Мырзахметұлы ағамыз да абайтану ғылымындағы шоқтығы биік ғалым.

Мақаламыздың зерттеу әдістері: М. Әуезовтің Абай туралы басты зерттеуін негізге ала отырып, М. Мырзахметұлының өз тарапынан зор зерделі зерттеу жасап, ақын шығармаларындағы адамгершілік ілімнің жүйесі мен мән-мазмұнын айқындаған, тұжырымдаған қорытындыларын пайымдау, талдау, түйіндеу.

Талдау мен нәтижелер

Абай шығармаларындағы тақырыптық, танымдық мән-мазмұнының өзегі – адамгершілік екені анық байқалады. Мұны М. Әуезовтің «Абай ақындыққа үлкен өрісті әлеуметтік еңбек деп кіріскен» [2, 104-б.], «әрбір көркем терең ойлы шығармасы әлеуметтік тартыстың үлкен бір құралы, тарихтық акт есебінде туып, қалыптанып отырады» [2, 111-б.], «Абай көп қырлы, терең сырлы үлкен әлеуметтік идеяны жыр қылған ұстаз ақын болады» [2, 125-б.], «...өзінің ендігі сөзі

қоғамды, халықты түзейтін үлкен күш деп түсінеді. Өсиет өлең халық дертінің, тарих қайшылықтарының бәрін емдеп, тазартатын өзгеше құрал деп біледі. Ал Абайдың үгіттейтіні зор адамгершілік пен халықшыл тазалық жолдар болғандықтан, өз заманындағы барлық мінді, сорақылықты сол тура жолдағы жақсы өлең-өсиетпен түгел жойып, жоғалтуға болады деп иланады» [2, 131-б.], «Ақынның мораль философиясы ретінде айтқан көп сөздері адамшылықты сипаттайды. Сол адамшылықтың ақын өзі ұғынған айнымас шындық қасиеттерін айтады» [2, 156-б.], «Бұл өлең (Әсемпаз болма әрнеге) басынан ақырына шейін қоғамдық тілекке қадірлі қасиетті адам болудың Абай ұғымындағы сипаттарын баян етеді. Бұнда адамгершілік қағидаларын ақын өз тұрғысынан атап береді» [2, 161-б.] деген сықылды қайта-қайта оралып келіп түйіндеп отыратын пайымдауларынан анық, айқын тануға болады. Ақырында М. Әуезовтің Абайдағы адамгершілік танымды соншалық өзекті санағаны оның мына бір түйіндеуінен бекітіле түседі: «Әрбір ұстаздық сөздің үлкен адамгершілік негіз, қасиеттерін терең түрдегі мораль философиясымен байланыстыра айтады. Жалғыз ғана өлеңдері емес, Абайдың қарасөздерінде, «Масғұт» сияқты дидактикалық өсиет поэмасында да біз осы жолды ақынның өзіне ең бір айнымас арна етіп алғанын байқаймыз» [2, 162-б.]. М. Әуезовтің Абай жайлы зерттеу еңбегінің өн бойынан біз теріп алған бұл ойлар М. Мырзахметұлы түйіндеп жеткізгеніндей, ғалымның бұрынғы-соңғы ойларын қорыту үстінде «Абайдың мораль философиясына қарым-қатысы жайлы мәселеге... зерттеулерінде ерекше мән бере қарағанын» анық танытады. М. Әуезов ақын өлеңдерін хронологиялық әдіспен талдап таныта келе, ақын өмірінің соңына таман жазылған «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңі тұсында Абайдағы адамгершілік танымды бағалап білудің шыңы деуге лайық айрықша пікірін ұсынады: «Ол адамгершілікті, моральдық философияны барлық жайдан жоғары қояды» [2, 179-б.]. Абай оқу-білім, ел мінезі, тұрмыс көрінісі, кәсіп қызығы, ғашықтық жайы, тәрбие мен дін мәселесінің қайсысын жырласа да, осы бағыт, осы бетінен еш айнымаған. Қоғамдық сананың айрықша ақиқат, қасиетті де киелі түрі - дін, иман жайынан толғағанда да, Абай діні адамгершілікпен аса тығыз қабысып отыратынын М. Әуезов арнайы атап өтеді: «...мұсылманшылықтың «алласынан» бастап, адамшылықтың үлкен мағынадағы адамдығымен тоқтайды... Абайдың діні - ...ақылдың, адамгершіліктің діні болады» [2, 179-180-б.]. Адам

өміріне қатысты ақиқатпен бірге, жалпы тірлік пен барша болмыстағы түпкі мән мен себептерді танумен айналысатын ой адамдары әдетте ойшыл, философ, хакім атанады, ондай жандар адамзат тарихында көп те болмайды. Абай сондай санаулы саңлақтардың сапындағы бірегей болмыс иесі, өзі қазақ болса да, сөзі, ойы адамзатқа ортақ хакім тұлға. М. Әуезов Абайдың «өз заманындағы қоғамдық мәселелерге, ақындық, көркемдік, эстетикалық мәселелерге, тәрбиелік, ұстаздық мәселелерге қатысты озық ойлар айтқан ақын екенін айта келіп, олардан бөле әсіресе ақынның адам мен адамгершілік ұждан, мораль философиясына төтелей қатынасы бар ойшылдық пікірлерге ие болғанын» [2, 182-б.] айрықша атап өтеді. Абайдың мораль философиясына қатысы соншалық өткір де өзекті екенін М. Әуезов «темірді қызған кезінде соғып» жол-жөнекей айтқан мәнді пікірлерімен де танытып, әрі арнайы аялдап қайталай бекіте түсетін түйіндеуімен де осылай шегелеп отырады. М.Әуезов түйіндегендей, Абай «ақындыққа үлкен өрісті әлеуметтік еңбек деп кіріссе» [2, 104-б.], әрі «әрбір көркем терең ойлы шығармасын әлеуметтік тартыстың үлкен бір құралы» [2, 111-б.] деп білсе, нәтижесінде «ұстаздық, әлеуметтік талабының түп мақсаты – жеке адамдарды жаманшылықтарынан арылтып, сол арқылы заманындағы қауым-қоғамын және бар халқын түзетіп өзгертпек болады» [2, 182-б.]. Сөйтіп М.Әуезовтің «Абайдағы философиялық көзқарастың көбі адамгершілік мәселесіне тіреледі» деп жазғанындай, М. Мырзахметұлының да ақындағы толық адам жайлы зерттеулік ойларын «Абайдың мораль философиясына қатысы» тақырыбының аясында алып танытуы өте орынды болған. Себебі Абайдың Толық адам танымы оның мораль философиясына қатысты ақыл-ой қарым-қатынасынан туындайды. М. Әуезов Абайдың «...адам мен адамгершілік ұждан, мораль философиясына төтелей қатынасын» мына бір мейлінше мәнді пікірімен қорытып түйіндейді: «Қысқасы, нравственная личность мәселесін бар тартысының, талап-арманының тетігі етеді» [2, 182-б.]. Ғұлама ғалым өзінің Абайдағы адамгершілік таным жайлы ұзақ жылғы үлкен өрісті ғылыми ізденісін кейінгі буын өкілдеріне осылайша түйіндеп келіп тапсыратыны бар. М. Мырзахметұлы «Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары» атты іргелі зерттеуі арқылы М.Әуезов абайтануын ізерлей әрі кешенді түрде танытып, әрі өз тарапынан да абайтанудың бұған дейін беймәлім жаңа беттерін ашады. М. Әуезов Абайдағы адамгершілік танымды ең әуелгі әрі ең өзекті проблема

ретінде танып, одан соң мұны мораль философиясынан тартып, ондағы басты тетік - нравственная личность мәселесіне дейін негіздеп жеткізсе, М. Мырзахметұлы осы бір терең ұғым, адамгершілік категориясы ретінде айқындалған «нравственная личность» мәселесін Абайдағы өзіндік жеке ілім, төркінді таным деңгейіне көтеріп танытты. Яғни М. Әуезовте ұғым, категория ретінде айқындалған «Нравственная личность» мәселесін М. Мырзахметұлы ішкі мән-мазмұнын таныта отырып «Толық адам» танымына айналдырды. М. Әуезов тұжырымдаған «Нравственная личность» мәселесі арқылы Абайдағы адамгершілік проблемасы айқындалса, «Толық адам» арқылы Абайдың өзіндік төл танымы ғылыми айналымға еніп кетті. М. Әуезовте «Нравственная личность» деп аталып танылатын бұл мәселе М. Мырзахметұлының зерттеуі нәтижесінде Толық адам танымы түрінде деректеніп тереңдей берген. М. Әуезов ойларын М. Мырзахметұлы соншалық ыждахаттылықпен тауыса отырып таниды, адамгершілік ілімі Абай шығармаларындағы адамгершілік тәрбиесі, оның негізі – мораль философиясы, одан әрі нравственная личность секілді танымдық желілер арқылы таныла беретінін айқындайды. Ғалым ойынша, М. Әуезов ақын шығармаларын талдау үстінде де, Абайдың өмірі мен өлеңдеріндегі әлеуметтік күресі мен гуманистік мұрат-мақсаттарының өзекті желісінде де ақында кең түрде таратылатын осы нравственная личность (толық адам) жайлы пікірлеріне сүйеніп, тірек етіп отырады. Абай арманы мен талабы соншалық асқақ, биік болғаны байқалады, ол өзі өмір сүрген әлеуметтік ортаны, одан да асып адамзат қауым-қоғамын өзгертуді ойлаған, осы жолда өзінің адамгершілік ілімін құрал етіп қолданбақ болған. Адамзат тарихындағы ақыл-ойы толық, алайда қайраты мен билігі кем болған дана саңлақтардың бәрі дерлік осылай ойлаған, өйткені олар зорлық пен қиянат, қан төгумен туатын төңкерісті жақтаушылар емес, керісінше табиғи тәрбие жолымен, ақыл-ой, жан-жүректің жетілуімен келетін кемелділікті қалаған ағартушы ақылмандар болатын. М. Мырзахметұлы түйіндеп танытқандай, Абай «осы себепті өз шығармаларында көп сөз болатын түбірлі, желілі негізі бар толық адам жайлы өте күрделі әрі тамыры ғасырлар қойнауында жатқан гуманистік танымға мейлінше мол түрде көңіл бөлген» [1, 230-б.]. Бүгінде біздер М. Әуезов пен М. Мырзахметұлының зерттеулері негізінде Абай шығармаларынан толық адам жайлы ой желілерін байқап байыптай алатын халге жеттік. Ақын шығармаларымен әрбір

жаңа жолыққан сайын ақыл-ойымыз бұрын байқамаған бір бұйымын тапқандай бола береді. Бәрі де алдымызда бағыт-бағдар берер бағдаршымыздың болуынан. Әйтпесе М. Әуезовтің Абай жайлы қорытынды ойлары жинақталған монографиясы қырқыншы-елуінші жылдары-ақ айтушыдан тыңдаушыға өтіп еді, сәл кейіндеу оқырманға да жетіп еді, бірақ ғалым дәрісі, баяндамалары мен зерттеулеріндегі өзекті ой бәрібір тасада қалып келді. Абайдағы өзіндік адамгершілік танымының өзі емес, тақырыбының жайы ғана жол-жөнекей жалпылай айтылумен жүрді. Абай жайлы өрелі ой айтуға әрекеттенген ғалымдардың бәрі дерлік ақындағы адамгершілік тақырыбының артықша өзектілігін байқады, айтты, жазды, алайда ақиқатын айту керек, сол ғалымдар Абайдағы адамгершілік жайының желілі де жүйелі, терең төркінді төл таным екенін танытпады. Абайтанудағы осы олқылық М. Мырзахметұлының Абайдағы толық адам танымын арғы төркін-тегі, бергі өзіндік мән-мазмұнымен танытып берген ғылыми табысы арқылы өтелгені анық, айқын, талас тудырмайтын ақиқат. «Ақылды бол, арлы бол, адам бол» деп адамгершілікті насихаттай жырлау ақын атаулының бәрінде дерлік азды-көпті ұшыраса береді, бірақ сол ақындар дәл Абайдай адам өмірі мен болмысының, сол адамның бүгінгі мен болашағының мәні мен өзегі – адамгершілік екенін терең түйсіне танып, әрі дәстүрлі де тамырлы бастаудан өздерінің төл танымын жасай бермеген. Ақыл-ой ізденісі мен пейнетінің мұндай артықшылығы Абайға ғана бұйырып, адам болу мен адамгершілік жайы Абайда ғана арнайы нысанаға алына жырланды да, біз бүгінде М.Мырзахметұлының зерттеуі арқылы танып-біліп отырған Толық адам ілімі ғылым мен ел игілігіне айналды. Абайдың мораль философиясына қарым-қатысы жайлы мәселеге М. Әуезовтің айрықша мән бере қарауын негізге ала отырып, М. Мырзахметұлы кең өрісті ізденіске түсіп кеткен, нәтижесінде ақындағы өзіндік төл таным - Толық адамды Абайтанудағы ғылыми жаңалық пен игілікті табысқа айналдырды.

М. Мырзахметұлы Абайдағы толық адам жайлы ой, пікірдің ең алғаш арнайы айтыла бастауын оның «Ғылым таппай мақтанба» өлеңімен байланыстырады. Ғалым пікірінен байқалатыны, толық адам болу – жеке адамның ақыл, мінез жағынан пісіп жетілуі түрінде танылады [1, 230-б.]. Мұны әл-Фараби: «Болмыс атаулының сұлулығы, әсемділігі мен көркі өз болмысын ең оңды жолмен баянды етуде және оның толық кемелділігіне жетуде» [3, 238-б.] деп біледі және оны

қайырымдылықтарды көбейтіп, адамгершілікті арттырумен ғана жүзеге асыруға болатынын жазады. Мыңдаған жылдар бойы адамзаттың өз болмысына сай болып жетілуі жолындағы әрекеті мен ілімі – Абайда Толық адам танымы арқылы өзіндік ерекшелігімен жалғастық тапқан. М. Мырзахметұлының пікірінше, «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде насихатталатын толық адам танымы ең әуелі ондағы «Адам болам десеңіз» тезисінің аясында айқындалып таныла беруге бет алады. Шынында да «адам болам деп қайғы жесеңіз», «өз болмысына сай болып жетілу» жолына түспек болсаңыз, оның өзіндік талап, шарттары болары анық. М. Мырзахметұлының ақын өлеңіндегі толық адамға қатысты «адам болу шарттары», «адам болам десеңіз» ұғым, әрекеттерін екшеп алып танытуы ақыл-ойымызды дұрыс, оң бағытқа бастайды. Ғалым түйіндегендей, «өлеңдегі Абайдың басты ойы – «Адам болам десеңіз» деген тезисінде жатыр» [1, 231-б.]. Ғалым өлең мазмұнынан «адамшылық қасиеттер мен толық адам туралы даналық ой желістерін» таниды. М. Мырзахметұлы бұған дейін ақын өлеңінде дерек ретінде бар болып келгеніне ешкім де мән бермеген Ғұламаһи Дауани тұлғасына ең алғаш назар аударады. Ғалым осылайша толық адам танымы Шығыстық қайнар бұлағы жөнінен төркін-тегі бар дәстүрлі ілім болғанын байқата бастайды. Әрі ақынның өз шығармаларындағы толық адам танымымен сабақтасатын жаңа ұғымдар сырына бойлата түседі. Мысалы, ақынның 7-қарасөзіндегі «жан тамағы» ғалымның танытуы бойынша, бұған дейінгі бұлыңғыр белгісіз болмысынан философиялық мән-мазмұны бар түсінікті, таныс қалыпқа көшеді. Ғұламаһи Дауанидің шәкірті, бұқаралық ғалым Жүсіп ал-Қарабағидің «Рисала» кітабындағы «жанның пайдалы азығы» мен «жанның зиянды азығы» жайлы ғылыми деректі негізге ала отырып, М. Мырзахметұлы Абай өлеңінің мазмұнын жаңаша түсінуге жол ашады. Әрі ғалым ізденісінің нәтижесінде 7-қарасөздің мән-мазмұнын шынайы түсіну де жеңілдей береді. Осылайша Абай өлеңі мен қарасөзінде айтылатын «толық боласың», «толық адам» - жәй ғана «сәтті» сөз немесе кездейсоқ қолданыс тапқан тіркес емес, төркін-тегі, мазмұн, мәні бар іргелі ілім екені мойындала бастайды. М.Мырзахметұлы жазғандай, Жүсіп ал-Қарабағидің дерегімен салыстыра таныр болсақ, Абайдағы «бес асыл іс» - жанның пайдалы азығы, «бес дұшпан» – жанның зиянды тағамы болып шыға келеді. Сонда жанның пайдалы азығы «бес асыл іс» арқылы ғылым-білім, ақыл, қасиет тауып адам бола бастасақ, жанның зиянды тағамдары –

өсек, өтірік, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашпақ арқылы асыл болмысымыз керісінше бұзыла береді екен.

М. Мырзахметұлы Абайдағы толық адам танымына жеткізер адам болу жайлы ойлар желісі ақын өлеңдерімен бірге қарасөздерінде де мол таратылып танылатынын онда ұшырасатын терең мәнді термин сөздер мен күрделі ұғымдар арқылы байқатып, оқырманын ойға қалдырып қояды. Өйткені олардың төркін-тегі мен мән-мазмұны камили инсан жайлы бүгінгі буын өкілдері байыптап біле бермейтін пікірлер тарихымен сабақтасып жатады. Ал олар жайлы танып білу Абайдағы толық адам танымын тиянақты түсінуге жеткізеді. Адам баласы есін біліп, ақылы толысқан сайын өз-өзін төл болмысына сай жетілдіре беру қамында болған. Өйткені әлемдегі барша байланыстар мен түрлі-түрлі қарым-қатынастар жалғыз ғана саналы болмыс адам арқылы мазмұнданып байи береді, әрі адамның өз өмірі мен болмысы да оның ақыл, қасиет, мінезі жағынан ұшталып жетіле түсуінен сапасы артып жақсара түседі. Осы орайда Шығыстық ой тарихындағы камили инсан мен Абайдағы Толық адам танымдары адамды өзіндік төл болмысына сай жетілген жақсы күйге жеткізуді көздеген ортақ мақсат, ортақ мазмұнымен ерекшеленеді. М. Мырзахметұлының пікірінше, Абай қарасөздеріндегі адам болу, толық адам жайлы ойлар желісі мынадай терминдер мен ұғымдардың сырын танып білумен жемісті болмақ: «адам болу», «жарым адам», «толық адам», «адамның адамдығы», «адамшылық», «адамшылығының кәмалат таппағы», «бенделіктің кәмалаты», «толық инсаният», «инсанияттың кәмалаттығы» т.б. [1, 232-б.]. Байқасақ, бәрі де адамның өзіне ғана тән болмысы мен қасиеті, адамдығымен байланысты ұғымдар.

М. Мырзахметұлы – Абай шығармаларында айтылған ойлар негізінде толық адамға жеткізер жолдың бастауы мен желілі жүйесі жайлы өз пайымдауын ұсынады. Адам болудың шарты мен бастауы ғалымның 38-қарасөзде айтылған ақын ойынан түйіндегеніндей, баланың саналы түрде өздігінен махаббатпен қызығуынан туатын жан құмары арқылы білім-ғылымды меңгеруге ұмтылатын талабында жатады екен [1, 232-б.]. Байқасақ, Абайдың 38-қарасөзден он жылдай бұрынырақ жазылған «адам болам десеңіз» тезисімен туған өлеңін әуелі «Ғылым таппай мақтанба» деп бастап, әрі бұл өлеңінде әуелі ғалым болу мен ақыл жайын жиі айтуы тегін емес екен. М. Мырзахметұлы ғалым болу мен адам болуда өзінің игі ықпалын тигізетін Абай айтқан үш себеп (нәсілі, әлеуметтік ортасы, алған

тәрбиесі) пен керісінше қиянатшылдықтың зор залалы жайлы мәселеге ерекше назар бөліп өтеді. Абай ойының жүйелі желісін толық адамға байланысты дәл бұлайша пайымдау өте орынды. Шынында да адам болу әрекеті жақсы ата-ана, жақсы құрбы және жақсы ұстаздың игілікті ықпалымен жемісті де жағымды болса, қиянатшылдық арқылы оң бағытынан бұра тартып бүтіндей бүлінеді. Абай шығармаларында, әсіресе 38-қарасөзінде қайырымдылықтың қасиеті көптен-көп дәріптеледі. Бұл – адамгершілікті қайырымдылыққа балап, сол қайырымдылық, ізгілікпен тең көрген адамзаттық асыл ақиқатпен қабысады. Ал қиянатшылдық – керісінше қайырымдылықтың қарсы беті, адамдық атты асыл қасиеттің тініне түскен құрт секілді. Абай «бұл қиянатшылар жарым адам, жарым молла, жарым мұсылман. Олардың адамшылығының кәмалат таппағы – қиынның қиыны» [4, 137-б.] дегенде, жас ұрпақты, барша адамды адамшылықтың осы басты әрі аса залалды жауынан сақтандырады.

Абайдағы толық адам танымының төркіні камили инсанмен тікелей табысады, әйтсе де бенделіктің кәмалаттығы жолынан бөлектеу тұрады, М. Мырзахметұлы осы жайды ақынның озық ойлы болмысын негіздеуде әсіресе баса атап өтеді. Бенделіктің кәмалаттығы жолындағы топтың әрекетінде оқшауланған ахиреттің ғана қамында болып, бұл өмірдің қызығы мен қайырымынан бет бұрып безінгендік бар. Осы орайда М. Мырзахметұлы былай деп жазады: «Абай енді осы танымға қарама-қарсы негіздегі өз ойы, төл танымы толық адам жайлы ойларын тереңірек танытуға ерекше көңіл бөледі» [1, 234-б.]. М. Мырзахметұлы адамгершілік жағынан жетілудің бұған дейін камили инсан мен бенделіктің кәмалаттығы атты екі бағыт, екі болмыста жалғасып келгенін өте орынды атап өтеді. Мұнсыз адамгершілік жағынан жетілудің жайы мен мазмұны толыққанды танылмас еді. Ғалым ақын шығармаларындағы көзқарас пен танымды негізге ала отырып, бенделіктің кәмалаттығы бағытын оң әрекет деп санамайды, қайта оны ақын ойының ізімен «ешбір ақыл сынына толмайтын ғұмырсыз көзқарас» деп біледі. Біздіңше, бенделіктің кәмалаттығы тек қана ресми діндар топтың ғана емес, анық дін мен оның негізі Құран мен хадистердің өзегі мен мәнінен бастау алатын сопылық таным, өмір салтының да мықты ұстанған бағыты мен жолы. Мұхаммед әл-Ғазалидің талай жылғы өмір, ілім тәжірибесімен: «Мәртебелі жасаған Алла жолымен жүрушілер дәл осы сопылар екені, олардың тұрмыс салты – ең жақсы тұрмыс салты екені, олардың жолы

– ең дұрыс жол және олардың жан дүниесі ең таза екендігі мен үшін мейлінше айқын болды» деп түйіндегеніндей, сопылық таным мен қалып – саф алтындай таза, ақиқат жол [5, 343-б.]. Тек сопылардың бұл асыл жолын «дүние дос», дүниеқұмар, нәпсі билеген «ақымақ көп, ақылды аз» жетілмеген қауым ақылы мен тағаты жетіп ұстана алмайды. Әрі қай заманда да өзінен дінді бөліп, ажыратып тастаған мемлекетте, тіпті Мұхаммед пайғамбар мен сахабаларынан кейінгі билік кезіндегі халифатта да әділдік пен туралықтың тініне бірте-бірте құрт түсе бастаған. Содан да өзгелердің адал, тура жолда жүруі былай тұрсын, тіпті өздері де қиянат пен қараулық жайлаған кемшілікті қоғамда хақ жолын ұстанып жүруден жаңылар болған соң, алғашқы дәруіштер қайырымсыз қауымынан бөлек кетіп оқшау өмір сүруге көшкен. Мұндай жағдай Орта ғасырды былай қойғанда, бергі дәуірдегі Л. Толстой [6, 41, 48, 62, 81, 84-б.] мен Шәкәрім [7, 241-б.] ақынның басында да болған. Абайдың да бенделіктің кәмалаттығы жолындағыларды адасқан адамдар деп санағанымен, оларды түпкі ойымен соншалық адамзат жауы санамайтыны байқалады. Мысалы Абай былай деп толғанады: «Бұл үш түрлі фиғыл (ақыл, әділет, рақым) құданың соңында болмақ, өзін құл біліп, бұл фиғылдарға ғашық болып, тұтпақты пайғамбарлар үйретті, әулиелер оқыды, ғашық болды. Бірақ ұхрауи (ақиреттік) пайдасын ғана күзетті. Ғашықтары сол халге жетті, дүниені, дүниедегі тиерлік пайдасын ұмытты. Бәлкі хисапқа алмадылар. Хақимдер дүниеде тиетін пайдасын сөйлейді, ғибрәт (үлгі) көзімен қарағанда, екісі де бірінен-бірі көп жырақ кетпейді. Аның үшін әрбірінің сөйлеуі, айтуы басқаша болса да, алла тағаланың сұңғатына қарап пікірлемекті екісі де айтты. Пікірленбектің соңы ғибратланбақ болса керек. Бұл ақыл, ғылым екісі де өзін зорға қисабламақты, залымдықты, адам өзіндей адамды алдамақты жек көреді. Һәм екісі де мархаматты, шапағатты болмақтықты айтып бұйырды, бұл рақым болса керек» [4, 145-146-б.]. Байқағанымыздай, Абай камили инсан мен бенделіктің кәмалаттығы жолындағылардың екеуі де жәуанмәртлік (адамгершілік) жолымен Алланы бетке алып жетілетінін айтып отыр. Бенделіктің кәмалаттығы жолы оны түсініп, ұғу жағынан ғана емес, оның өз болмысын шынайы тану жөнінен де «өте шетін, өте нәзік» жол. Бұл жолдағылар Абай айтқандай, өте сирек, қауымда өте аз кездеседі. Әрі ақын дәл бұлайша жетілу үшін ақыл-ой, әділет, күш-қайраттың да артыша зоры қажет болатынын мойындайды: «...бұған ғылымның да зоры, сиддық, қайраттың да зоры, махаббатың халлақна

да, уа халық ғаламға да бек зоры табылмақ керек» [4, 147-б.]. Сөйтіп бенделіктің кәмалаттығы жолына Абайдың бүйрегі бұра сөйлейтінін көреміз. Әрі ақынның бенделіктің кәмалаттығына қатысты оны жақтағандай кейіп танытуы да – талассыз ақиқатқа ұмтылғандық. Егер ақын бенделіктің кәмалаттығы жолының мәні мен оның артықшылық, ерекшелігі жөнімен санасып дәл осылайша пайымдамаған болса, мәселенің бар болмысы ашылмай қалған болар еді. Сөйтіп ақын түпкі ойымен өзі терістейтін жолдың да қалтарысты құпиясы мен нәзік мәнін осылайша дәл әрі түгел қамти танытады. Біз ақындағы бенделіктің кәмалаттығы жолына қатысты пайымдауда осы жайлар ескерілсе екен дейміз. Түптеп келгенде М. Мырзахметұлының осы орайдағы пікірі дұрыс, орынды. Шынында да Абай бенделіктің кәмалаттығы жолындағылардың көпке ортақ, пайдалы бола алмаған оқшау, оңаша өмір салтын ескеріп, одан гөрі бұл өмірдің игілігі мен қызығын, кісілер қауымының өзара қамқор қайырымдылығын көздеген камили инсан жолын артық санайды: «Яғни пенделіктің кәмәлаты әулиелікбірлән болатұғын болса, күллі адам тәркі дүние болып һу деп тариқатқа кірсе, дүние ойран болса керек... Екінші – бұл жолдағылар қор болып, дүниеде жоқ болып кету де хаупі бар... Адаспай тура іздеген хақимдер болмаса дүние ойран болар еді» [4, 146,148-б.]. М. Мырзахметұлы адамгершілік жағынан жетілудің осындай екі бағыты жайлы айта келіп, әрі соның бірі – бенделіктің кәмалаттығын Абай ізімен терістей отырып, ақындағы Толық адам танымын кезекті кезеңнің әрі бүгінгі заманның жаңа, төл танымы деп біледі. Алайда Абайдағы Толық адам танымы ақын шығармаларынан о баста-ақ орын алғанымен, ол абайтанудың сексен-тоқсан жыл зерттеліп келген кезеңінде дәл М.Мырзахметұлы анықтап танытқанындай мәлім болмай келді. Бұл енді – ақыл-ой ізденісі мен ғылым тарихында бола беретін үйреншікті, қалыпты жағдай. Мысалы абайтанушылардың ешбірі дәл М. Әуезовтей Абай шығармаларындағы мораль философиясына ерекше дендеп көңіл бөлмеді, дәл сол секілді М. Мырзахметұлына дейін де ғалымдар ақындағы төл таным – Толық адам танымын білмей келді. Бәрі де ақын шығармаларын мұқият оқып, олардағы өзекті мән-мазмұн мен оның өзімен қоса арғы төркінін де тауып терең танумен байланысты туатын қиындық болатын. Осы орайда М. Мырзахметұлының мына пікірі үнемі жадымызда жүруге тиіс: «Бірақ адамшылық негізі жайлы өз шығармаларында таратылатын ұлы ойшыл пікірлерінің желісін тауып, ой өзектерін қуалай отырып

ұғынбайынша ақын пікірін дөп басып дәл танудың өзі қиын» [1, 234-б.]. Мұндай үлкен өріске бастайтын байқампаз да бейнетті ізденісті М. Мырзахметұлының өзі ақынның Шығысына қатысты толық адам, жәуанмәртлік, иманигүл, жүрек культі, кәмәлатғазамат, хауас, жан құмары мен жан қуаттары, Ғұламаһи Дауани тағы басқа атау, ұғым, танымдарына қатысты анық, айқын танытып берген. Абай шығармаларындағы біраз сөздердің қарапайым қолданыстағы атауынан бөлек ұғымдық, категориялық мәнге ие екенін біле түсеміз. Ғалым пайымдауында, «бенде» - сопылық таныммен астасатын діни моральдағы құдайдың құлы, ал «инсан» – өмір гүлі саналатын адам деген гуманистік мағынаны білдіреді [1, 234-б.]. М. Әуезов өзі ерекше көңіл бөліп қараған мораль философиясының басты тетігін – «нравственная личность» деп атаса, М. Мырзахметұлы ақын шығармаларында көбірек көңіл бөлумен негізделіп, түйінделіп берілетін «толық адам» деген қазақы сөзбен танытады. Әрі М. Мырзахметұлы Абайдағы толық адам танымын мұсылмандық шығыс ойшылдарында көп сөз болған камили инсан танымымен өзектес, төркіндес деп санайды. Бұл әрине - шығыстың қазақтарға діні, ділі, танымы тұрғысынан біршама жақын болуынан туған түйін.

М. Мырзахметұлы өз ойын нақтылай әрі тереңдете түсіп, ақындағы Толық адам танымын түбі, тегі түркілік саналатын жәуанмәртлік ілімімен көбірек байланыстырады. Жәуанмәртлік - ғалымның танытуында жомарттық, қайырымдылық пен ізгілік, ал Абайша ақыл, әділет, рақым қасиеттерінің жиынтығымен адамшылық негізін білдіретін мағынасын танытады. М. Мырзахметұлы Абай қарасөзінде жанама түрде ғана аталып өтетін жәуанмәртлік сөзінің терең төркінді мән-мазмұнын жаңадан ашумен бірге, оның әдебиеттегі елеулі көрінісінен де деректі хабар береді. Әрі ақындағы толық адам болуға жеткізетін жәуанмәртлік сипаттары адамның өз әрекет, өз ізденісімен жүзеге асатын құбылыстар екенін де атап айтуы ғалымның байқампаздығымен қоса, ақынның озық ойлы болмысын да танытады. Толық адам болуға жеткізетін жәуанмәртлік сипаттары жибилі жолмен емес, кәсіби әрекетпен қалыптасқанда ғана адамның еңбегі мен асыл болмысы айқындала түседі. Ғалым толық адам болудың бастауын жәуанмәртлік сипаттарын меңгерумен байланыстырады және осы тұста толық адам болуды ақыл, қайрат, жүректің бірлігімен емес, ақыл, әділет, рақым атты жәуанмәртлік сипаттарының түгел, толық болуымен сабақтастыра түсіндіреді: «Абай жәуанмәртліктегі аталмыш

үш сипатқа толық адам болудың негізі ретінде қарағанда, ұғымдарды бірлікте алып отырады. Осы бірлік келісімінің бұзылуы, яғни үш сипаттың бірінің болмауы тұтастықты бұзады. Яғни толық адамға жеткізбей, жарым адам дәрежесінде қалдырады» [1, 235-б.]. Мұны біздің сәл өзгешелеу түсінетініміз де бар. Абай жәуанмәртлік сипаттары жайлы айтқанда «толық» сөзін «инсаниятқа» байланысты қолданады: «Сенде бұл ғылым, рақым, ғадаләт үш сипатбірлән сипаттанбақ иштиһадің шарт еттің, мұсылман болдың һәм толық инсаниятың бар болады» [4, 145-б.]. «Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек» өлеңінде «ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, сонда толық боласың елден бөлек» [8, 95-б.] дегенде, «толық» сөзін «инсаният» сияқты адамгершілікке қатысты емес, адамға байланысты айтатыны байқалады. Біздіңше, ақын өлеңіндегі «толық» сөзі адам жаратылысы мен болмысының түгелдігімен қоса, мүмкін адамгершіліктің де толықтығын танытатын болар, ал қарасөзінде анық адамгершілікті танытып тұр. Әрине адам жаратылысы мен болмысын құрайтын үш қасиет оның адамгершілігін де артыруға үлес қосады. Қайрат көбіне тәнге қатысты көрінсе де, жибили емес, кәсіби жолмен жүзеге асатын нәрсенің бәрі де күш, қайратпен келетін әрекет, еңбек, бейнет, ізденіссіз болмайды. «Алла деген сөз жеңіл» өлеңінде айтылғандай, адамның басты мақсаты – «махаббат қылса тәңрі үшінге» дене, тән де өз әлінше күш-қайратын жұмсап жүріп үлес қосады екен:

Дененің барша қуаты
Өнерге салар бар күшін.
Жүректің ақыл суаты
Махаббат қылса тәңрі үшін [8, 215-б.].

Мысалы, мұсылманшылықтың бір парызы – намаз оқу барысында кісі иіліп-тізерлеп, тұрып-көтеріліп тәнімен де әрекет етеді. Ораза ұстау да тәни шыдамдылық пен өзін-өзі шектеп ішім-жемнен тартынуынсыз жүзеге аспайды. Әрине тәндегі әрекеттің бәрі де өздігінен жүзеге аспай, ақылдың шешімі мен жүректің ықылас, ниетімен болатыны белгілі, сөйтсе де «бұйрықты» нақты орындайтын - тән мен дененің қуаты. «Жомарттың қолын жоқтық байлайды» дегендей, қайырымдылық, адамшылық жасайын деген ниетіңе кейде жарлылық пен жағдайсыздық, тән саулығы мен күш-қайраттың кемдігі кедергі жасауы мүмкін. Сөйтіп ақыл-ой мен жүректен шығар

қайырымды қасиеттердей болмаса да, қайраттың да «тоқтаулылық, қалыпты шыдамдылық», әрекет, еңбекпен адамшылыққа, яғни толық адам болуға үлес қосатыны анық. Ал ақыл мен жүрек – адамгершілік қасиет пен қалыптың нағыз бастауы мен суаты. Аристотель, әл-Фарабилердің адамгершілікті ойшылдық (ақыл) және этикалық (жүрек) қайырымдылықтардың жиынтығы, қоспасы ретінде танытуы тіпті тегін емес. Осы орайда жәуанмәртлік – ақыл мен жүректен шығар ақыл, әділет, рақымның бірлігімен болатын адамгершілік негізі мен оның нағыз өзін танытады. Абайдың осы жәуанмәртлік сипаттарына ие болған адамға «толық инсаниятың (адамгершілігінің) болады» дегені қайраттың қосымша, жанама болатын тәни үлесін ойға алмай, нағыз таза қалпындағы адамгершіліктің өзін ғана айтқаны болар. Біздіңше, ақынның «Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек» өлеңінде негіздегеніндей, ақыл, қайрат, жүректің бірлігімен адамның ең әуелі жаратылысы мен өзіндік болмысы түгел, толық болады, әрі адамгершілігі де осы үшеуінің бірлігімен толық, кемел болады. Абай әртүрлі өлең, қарасөздерімен толық адамға жеткізетін үш қасиеттің өзіндік сипаттарын танытып отырады: «Пендесінде ақыл – хұкімші, қайрат, қуат қызмет қылушы еді» [4, 140-б.], «Аспаса ақыл қайраттан, тереңге бармас, үстірттер», «Малда да бар жан мен тән, ақыл, сезім болмаса. Тіршіліктің несі сән, тереңге бет қоймаса», «Жүректе қайрат (ынта, ықылас, сүю) болмаса, ұйықтаған ойды кім түртпек. Ақылға сәуле қонбаса, хайуанша жүріп күнелтпек» [8, 227-б.], «Талап, ұғым махаббаттан шығады» [4, 136-б.], «Асықтық та – жүрек ісі» [4, 110-б.], «Адамшылықтың алды – махаббат, ғаделет сезім» [4, 164-б.]. Ақын сөздерінен байқағанымыздай, адамгершілік көбіне қайраттан гөрі негізінен ақыл мен жүректен шығар қасиеттерден құралып жасалады екен. Сонда жәуанмәртлік адам болмысының негізгі мәні мен қасиеті – адамгершілігін танытатыны көрінеді. Біздіңше, «Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек», «Әсемпаз болма әрнеге», «Малға достың мұңы жоқ малдан басқа» тағы басқа өлеңдерінде Абай адам жаратылысының түгелдігі мен адамгершілігінің толықтығын негіздеп алып, одан әрі толық адам болудың өзегі мен мәніне қарай дендеп ене береді. Абай айтқандай, «малда да бар жан мен тән», «ақылға сәуле қонбаса», яғни адам баласы өмір тіршілігінде ақылын тұтынып, қолданып жүріп танымаса, білмесе, онда ол «хайуанша жүріп күнелтпек». Осылайша Абай қайратты танытар тән, дененің адамгершілікті жасауда жанама, қосымша көмегі болса да, елеулі үлесі кем, шамалы ғана болатынын

танып, толық адамға жеткізер адамгершілік жағынан жетілу - ақыл мен жүректен шығар қасиеттер арқылы жүзеге асарын біліп, осы екеуінен құралатын жәуанмәртлік ілімін басымырақ насихаттайды. М.Мырзахметұлының толық адам жайлы ізденісті ойларын жәуанмәртлік сипаттарынан бастауында осындай аса мәнді, маңызды өзекті дөп басып білгендік бар. М.Мырзахметұлы Абайдың жәуанмәртлікті құрайтын үш сипаттың әсіресе екеуіне, яғни әділет пен ақылға бөлекше мән бере қарайтынын да орынды атап өткен [1, 236-б.].

М. Мырзахметұлы – М. Әуезов айқындап берген, алайда оның ішкі терең мазмұнын тарата айтып үлгермеген Абайдағы мораль философиясына қатысты танымды ендігі кезекте ақындағы жүрек культі арқылы таныта түседі. Ғалымның Абайдағы мораль философиясының басты тетігі – толық адам танымын «адам болу» шарттарынан бастап, адамгершілік негізі – жәуанмәртлік арқылы танытып, нәтижесінде жүрек культімен түйіндеме әрекетінде зор білгірлік бар. Өйткені ақын толық адам танымының өзегіне ой ізденісімен ұмтылғанда әуелі адамгершілік негізі – жәуанмәртлікті негіздеп алған, яғни бұрынғы-соңғы ойшылдар түйіндегендей, адамгершілік – ақыл мен жүректен шығар қайырымдылық қасиеттер арқылы қалыптасып жетіледі. Сөйтсе де осы екі топтағы қайырымдылықтардың адамгершілік қасиетті қалыптастыруда өзіндік үлес, салмақ, алар орындары бір-бірінен бөлек-бөлек. Адам денесіндегі он екі мүшенің бәрі де, тіпті шеттеу орналасып керексіздеу көрінетін тырнақтың өзі де тіршілік үшін өз орнымен қажетті, пайдалы. Әйтсе де биологиялық өмір, тіршілік үшін жүрек пен шынашақ саусақтың, ми мен соқыр ішектің қызметі мен қадірі бірдей емес. Дәл сол секілді адам болу мен адамгершілікті жетілдіруде де жүректен бастау алатын әділет, рақым, ар-ұят пен ақыл арқылы пайда болатын оқу-білім, ой-пайымның үлес-салмағы әртүрлі. Осы тұрғыдан келгенде, М.Мырзахметұлы мынадай түйін жасайды: «Әсіресе, Абайда адамшылық, гуманистік ойларының астарында үшінші сипат – рақым, шафағатқа шешуші мән беретіні байқалады» [1, 236-б.]. Ғалым толық адам жайлы түбірлі танымның Абайда сонау жігіттік шағында-ақ өмір сүрген ортасы мен оқыған кітаптары арқылы қалыптаса бастағанын нақты дерекпен білдіреді. Ақынның өз өмірі мен мінез-әрекетінде, өлеңі мен қарасөзінде толық адам туралы танымының құрамындағы жүректен шығар қасиеттерге көңілі көбірек ауып тұратынын байқатып

өтеді. Және М. Мырзахметұлы осындай ойларға М. Әуезовтің зерттеулері негізінде жеткенін ескертіп, белгілі бағдармен ақындағы жүрек культін, әсіресе өзіне дейін сөз болмаған жүректің «ақын көздеп отырған гуманистік бағытын» тереңдей танытуға көшеді. Ғалым «Абай жүректі эмоциялық сезімнің, адамгершілік негіздегі рахым шафағаттың қайнар көзі ретінде таниды» [1, 238-б.] деп білумен бірге, жүрек туралы ойлардың көне бастауларына да батыл барлау жасайды. Әрі Абайдың жүрек жайындағы танымдары алдағы уақытта арнайы зерттеуді қажет ететінін айтып, өзі осы аталмыш мәселенің өзекті де елеулі желістерінің кейбір жақтарын ғана сөз етумен шектелетінін ескертеді. Ғылымдағы сабақтастық, дәстүр жалғастығы бойынша, соңғы жылдары біз тараптан айтылып жүрген біраз ойлардың нәр алып, таным тапқан түп негізі ғалым М. Мырзахметұлының өнімді де жаңалықты ізденістерінен бастау алады. Кейінгі ұрпақтың алдыңғы буыннан бір артықшылығы – өзіне дейінгі ой мен ғылымның мол табысын меңгеру арқылы өресі жетіп жатса өз ізденісін өнімді етіп жасай алуында. Біз де абайтанудағы асқар тауымыз – М. Әуезов пен М. Мырзахметұлының терең де тиянақты ізденіс нәтижелерін санаға сіңірумен ілгерілеп келеміз. Жалпы толық адам жөніндегі ұғымдар М. Мырзахметұлы түйіндеп жазғандай, Абайдың жиырма жылдық ақындық жолында үзіліссіз өрістеп, толассыз даму, толығу үстінде беріліп отырған күрделі ұғым. Ғалым ойын жалғай түссек, толық адам туралы танымның қатпарлы астарлары ашыла түседі: «Осы үштік ұғымның философиялық мән-мағынасынан өз өмірінің соңғы шағына дейін қол үзбей, оған, негізінен, гуманистік астар бере отырып, әсіресе, ондағы жүрек мәселесіне Абайдың өзі үш сүю немесе иманигүл деп атаған таным тұрғысынан өзіндік ой байламдарын жан-жақты таратып беруге ұмтылған ақынның белсенді әрекетін көреміз» [1, 140-б.]. Байқап қарасақ, ғалым ойы мол мазмұнға құрылған әрі түбірлі танымдардың қарасын, төбесін танытып өткен. Біз ғалым ойларынан нәр ала отырып, әрі бұрынғы-соңғы адамгершілік жайлы ой толғаған ойшылдар еңбектеріне сүйене түсіп, ақындағы Толық адам танымы туралы былайша ойлап кетеміз. Толық адам – адамзаттың басты мақсаты болған кемелдену жолындағы камили инсан секілді Абай негіздеген түбірлі таным. Толық адам – Абайдың бұрыннан айтылып келе жатқан адамгершілік жайлы ойлар негізінде өзі тапқан төл танымы. Абайдағы адамгершілік жайлы ойлардың бәрі де осы Толық адам танымының аясы мен қойнауынан тарамдалып өріс алып кете

береді. Философиядағы атақты категориялардың бір жұбы – құбылыс пен мән. Құбылыс нәрсенің, мәселенің жалпы болмысы болса, мән – сол болмыстың өзін, мәнін, өз қасиетін танытар ең түпкі өзегі. Әдетте нәрсенің, мәселенің өзегін, мәнін білмей тұрып, оның құбылыс күйіндегі бадырайып көрініп тұратындай ә дегендегі бар болмысын түгел, толық, ең бастысы, анық, айқын тану мүмкін болмайды. Осы тұрғыдан келгенде, толық адам - Абайдағы адамгершілік жайлы ойлардың жалпы жиынтығы, ақындағы гуманистік ойлардың бәрін қамтыған негізгі атауы, басты танымы. Өйткені ақыл, қайрат және жүрек адамның рухани және тәни бөліктен тұратын қоспа жаратылысы мен болмысын толық, түгел етумен бірге, оның өзіне ғана тән адамгершілігін де толық, кемел етеді. Қалай болғанда да қайраттың адам болу мен адамгершілікке қатысы бар, мұны «Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек», «Әсемпаз болма әрнеге», «Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап» өлеңдері мен 17-қарасөзіндегі ақын ойларынан байқауға болады. Абайдағы «Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек» өлеңінің мән-мазмұны өте елеулі, ол туралы М. Мырзахметұлы былай деп жазады: «Абайдың 1889 жылы өлеңді барынша өндіре жазған жылдары дүниеге келген «Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек» деген өлеңінде-ақ адам бойындағы ақыл, қайрат, жүрек жөніндегі күрделі ұғымға алғаш рет ерекше назар аударып, ой толғай бастайды» [1, 239-б.].

Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек,
Жылытқан тұла бойды ыстық жүрек.
Тоқтаулылық, қалыпты шыдамдылық -
Бұл – қайраттан шығады, білсең керек.
Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек.
Жеке-жеке біреуі жарытпайды,
Жол да жоқ жарыместі «жақсы» демек...
Біреуінің күні жоқ біреуінсіз,
Ғылым сол үшеуінің жөнін білмек [8, 95-б].

Біздіңше, Абай адамның жалпы жаратылысын да, өзіндік адамдық болмысын да осылайша түгелдеп, толықтап алғаннан кейін, енді басты арманы мен мақсаты – адам жаратылысындағы адамгершіліктің нақты өзіне, оның мәні мен өзегіне дендеп ене бастайды. Міне осы жолдағы ақынның алғашқы аялдамасы – өзі

жаңғыртқан жәуанмәртлік ілімі. Бұл ілімде толық адамдағы үш қасиеттің екеуі ғана қамтылған, яғни жәуанмәртлік сипаттарына ақыл мен жүректен шығар – ақыл және әділет пен рақым жатады. Ақын осылайша толық адам атты адамгершілік танымның өзегі мен мәніне бет алғанын көреміз. Яғни «малда да бар жан мен тән» түріндегі қайратпен, жанды дене, жанды тәнмен салыстырғанда, жәуанмәртлікті құрайтын ақыл, әділет, рақым – тек адамда ғана бола алатын адамгершілік қасиеттер. Абай адам болуда қайраттың «малда да бар» болатын төмендік, шектеулі сипатын айтқанда, тіпті ақылдың да «әуелде бір суық мұз», «біле алмай бір тәңріні болдыратын», «жақсының да, жаманның да іздегенін тауып беріп жүретін» кемшілігін термелегенде, мақсаты – оларды керексіз, қажетсіз көру емес, адам болу мен адамгершілікті жетілдіруде үш қасиеттің қайсысы айрықша артық, асыл, соны анықтау, яғни адамгершіліктің өзегі мен мәніне үңілу. Жәуанмәртлік сипаттарында толық адамдағы үш қасиеттің екеуі қамтылса, имани гүл-үш сүюде жалғыз ғана жүрек қалады. Бұдан байқайтынымыз, адам болу мен адамгершілікті жетілдіруде, ақиқатты, хақты тануда ең биікте жүрек тұрады екен. Адамдықтың басты белгісі – ақылдың өзін жүректегі ынта мен ықылас, сүю оятады: «Талап, ұғым махаббаттан шығады», «Махаббат – әуел адамның адамдығы», «Жүректе қайрат (ынта, ықылас, сүю) болмаса, ұйықтаған ойды кім түртпек», «Ақылмен хауас (Жаратушы) барлығын білмейдүр, жүрек сезедүр». Сократ жетпіске жақындаған жасында абақтыға қамалып, онда өткізген алғашқы түнінде-ақ бұған дейін танымай келген ақиқатына жетеді: сол сәтке дейін адам үшін ең маңызды нәрсе – білім деп келген ол енді «ең қасиетті – сүю мен махаббат екен» деп мойындаған екен. Платон да: «Познает не тот, кто мыслит, но тот, кто любит. И познает не тот, кто видит, слышит и осязает, но тот, кто любит» [9, 105-б.] деп, сүюдің құдіретін аса жоғары бағалаған. Әл-Фарабидің де ұлы махаббатты Бірінші Тұлға, Алламен байланыстырып, сүюдің тіршілік пен өмір, барша болмыста бәрінен де биік тұратынын тұжырымдайтыны бар [10, 77–78-б.]. Абайда да М.Мырзахметұлы бекіте танытқанындай, жүрек культі басым көрінеді. Ғалым ойының ізімен жүріп отырып ойласақ, Абайдағы толық адам танымы мен ондағы адамгершілік қасиеттің өзегі мен мәні, әрі ақындағы адамгершілік қасиеттің өзегіне үңілудегі соңғы аялдама – имани гүл-үш сүю екені айқындалады. Абайда адамгершілік іліміне байланысты осындай жүйелі де желілі танымдық жол бар.

Қорытынды

Абайтануға қатысты бұрынғы зерттеулерде толық адам танымындағы үш қасиеттің адамгершілікке байланысты жүйелі танымы, шынайы ақиқаты айтылмайтын, «Малға достың мұңы жоқ малдан басқа» өлеңіндегі үш қасиетке берілген анықтауыштық атаулардың сыры да беймәлім болатын. М. Мырзахметұлы Толық адам танымын ғылыми айналымға ендірумен қоса, жаңағыдай анықтауыштық атаулардың да кездейсоқ аталмағанын айқындаған, ақындағы жүрекке байланысты ықыласты көңіл мен тамырлы ойдың негізін әл-Фараби танымынан тартып танытқан. М. Әуезов аса мән беріп пайымдаған Абайдағы адамгершілік жайлы өзекті тақырыпты М. Мырзахметұлы Толық адам деп аталатын төл таным тұрғысынан танытып, оның ішкі сырын жәуанмәртлік, имани гүл ілімдері арқылы ашып берген.

Әдебиеттер

1. Мырзахметов М. Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары. –Алматы: Ғылым, 1982. –296 б.
2. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. XX том. Монография, мақалалар. –Алматы: Жазушы, 1985. –496 б.
3. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. –Алматы: Ғылым, 1973. – 446 б.
4. Абай (Ибраһим Құнанбаев). Екі томдық шығармалар жинағы. II том. –Алматы: Жазушы, 1986. –200 б.
5. Әлемдік философиялық мұра. Жиырма томдық. 5-том. Ортағасырлық діни философия. –Алматы: Жазушы, 2005. –560 б.
6. Толстой Л. Исповедь. 39-97-с. – Толстой Л. Не могу молчать. –Москва: Советская Россия, 1985. –528 стр.
7. Құдайбердиев Ш. Шығармалары. –Алматы: Жазушы, 1988. –560-б.
8. Абай (Ибраһим Құнанбаев). Екі томдық шығармалар жинағы. I том. –Алматы: Жазушы, 1986. –304 б.
9. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Софисты. Сократ. Платон. Т. 2. –Москва: Искусство, 1969. –715 с.
10. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. –Алматы: Ғылым, 1975. –455 б.

References

1. Myrzahmetov M. Muhtar Äyezov jáne abaitaný problemalary. –Almaty: Gylym, 1982. –296 b.
2. Äyezov M. Jyрма tomdyq shyğarmalar jinağy. HH tom. Monografua, maqalalar. –Almaty: Jazyshy, 1985. –496 b.
3. Äl-Farabi. Filosofialyq traktattar. –Almaty: Gylym, 1973. – 446 b.

4. Abay (Ibrahim Qunanbaev). Eki tomдық shyǵarmalar jınaǵy. II tom. –Almaty: Jazýshy, 1986. –200 b.
5. Álemdik filosofıalyq mura. Jyırma tomдық. 5-tom. Ortaǵasyrlyq dinı filosofıa. – Almaty: Jazýshy, 2005. –560 b.
6. Tolstoi L. Ispoved. 39-97-s. – Tolstoi L. Ne mogý molchat. –Moskva: Sovetskaiia Rossiia, 1985. –528 str.
7. Qudaiberdiev Sh. Shyǵarmalary. –Almaty: Jazýshy, 1988. –560-b.
8. Abay (Ibrahim Qunanbaev). Eki tomдық shyǵarmalar jınaǵy. I tom. –Almaty: Jazýshy, 1986. –304 b.
9. Losev A.F. Istoriia antichnoi estetiki. Sofisty. Sokrat. Platon. T. 2. –Moskva: Iskýsstvo, 1969. –715 s.
10. Ál-Farabı. Áleymettik-etikalıyq traktattar. –Almaty: Ğylym, 1975. –455 b.

Özet

Abay eserlerinin kapsamlı ve geniş bir biçimde incelenmesi M. Avezov'un araştırmalarıyla başlar. İnsan, hayat ve zamana dair derlemeler yapan şairin düşünce odağı hümanistiktir. Bu düşünce yapısını ustalıkla tespit eden M.Avezov'tır. Şairin eserlerindeki insancıl yaklaşımı bulan ve topluma tanıtan M. Mirzahmetuli'dir. İnsanı diğer varlıklardan ayıran özelliği akli ise yaşamının önemi de çevresini tanımak ve hayatı keşfetmektir. Yaşamı tanıma sürecinde varlığın da önemi büyüktür. Araştırmacı M. Mirzahmetuli'nin uzun yıllar boyunca yaptığı araştırmaları neticesinde tanımladığı ideal insan kavramı şair Abay'ın şiirlerindeki hümanistik kavramıyla benzerlik taşımaktadır. Şairin görüşüne göre ideal insan sonsuz gayretin, parlak zihnin ve kalbin sahibi ise M.Mirzahmetuli'nin tanımıyla ideal insan varlığı daha derin bir şekilde kavranmıştır. İnsanın doğası beden, ruh ve akıldan ibaret olup, hümanistik yapısı duygusal ve zihni bakımdan sonradan oluşan kişilikleriyle olgunlaşır. Bu makalede M.Mirzahmetuli'nin tanımladığı Abay'ın hümanist ilminin önemi ve yapısı sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: M.Avezov, Abay, Ahlak felsefesi, M.Mirzahmetuli, ideal insan.

(M.ALIPKHAN. ABAY ESERLERİNDEKİ İDEAL İNSAN KAVRAMI VE MEKEMTAS MIRZAHMETULI'NIN EDEBİYAT BİLİMİNE YENİ KATKISI)

Резюме

Всестороннее и широкое изучение творчества Абая начинается с исследований М. Ауэзова. Суть размышлений поэта о человеке, о жизни и о времени составляет - нравственность. Если М. Ауэзов определил эту проблему, то М. Мырзахметулы нашел в произведении поэта систему и сущность нравственных знаний. Преимущество и свойство человеческой природы состоит в его разуме и смысл человеческой жизни – есть знание и познание. А роль категорий сущность и явлений в процессе познания огромна. Категория и познание совершенного человека Абая, внедренный в научный оборот М. Мырзахметулы – и есть явление нравственного учения в произведении Абая. Если обладателем «Горячей энергии (ыстық қайрат), лучезарного ума (нұрлы ақыл), горячего сердца (жылы жүрек)» является совершенный человек, то нравственный мир этого совершенного человека раскрывается учениями жәуанмәртлік (основа нравственности) и имани гүл (сущность нравственности), определенные М. Мырзахметулы. Природа человека формируется телом (силой), душой (сердцем), разумом, а его неповторимая, священная нравственность формируется качествами, исходящими от ума и сердца. То есть истинная нравственность достигается через жәуанмәртлік, включающее в себя качества разума, справедливости и милосердия. И высшей вершиной этого нравственного качества является имани гүл – три любви. А три любви в произведениях Абая – это любовь к Богу, к человеку и справедливости. Учение о совершенном человеке - есть внешнее явление нравственного учения, воспетого Абаем, а любовь (три любви) – есть его внутренняя суть и сердцевина.

В статье описывается система и глубокое содержание нравственных учений Абая, которые были изучены и определены М. Мырзахметулы.

Ключевые слова: М. Ауэзов, Абай, философия морали, М.Мырзахметулы, совершенный человек, основа нравственности, сущность нравственности.

(М.АЛИПХАН. УЧЕНИЕ О СОВЕРШЕННОМ ЧЕЛОВЕКЕ АБАЯ – ОГРОМНЫЙ ВКЛАД В НАУКУ АБАЕВЕДЕНИЯ М.МЫРЗАХМЕТУЛЫ)